

РИТУАЛЬНЕ СЛОВО І ЖЕСТ У СЕМАНТИЦІ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ПРАВА

Олена Чмир

Анотация: В статията се разглеждат семантични мотивации, въз основа на които се формират правните значения в старославянската и древноруска лексика. Специално се разглеждат думи, които развиват правни значения въз основа на по-старите си значения, свързани с определени ритуални действия.

Ключови думи: правна лексика, семантични мотивации, старославянски език, древноруски език.

Интерес до питань семантичної мотивованості лексичного значення останнім часом суттєво зріс у дослідників, які працюють у різних галузях – етимологів, семасіологів, істориків мови, когнітивістів, культурологів тощо.

Особливо актуальним звернення до цієї проблематики видається у зв'язку із вивченням взаємодії мови та культури на різних етапах розвитку суспільства. Одним із можливих підходів тут є вивчення семантичних мотивацій у межах групи слів, тематично об'єднаних приналежністю до певної сфери культури. Це дозволяє пов'язати формування абстрактних значень з певними конкретними уявленнями.

Групою культурно маркованої лексики, вивчення якої становить значний інтерес, є лексика права.

Важливу роль у становленні права відігравали синкретичні міфопоетичні уявлення та їхні ритуально-обрядові реалізації. Зв'язок правової лексики з ритуально-обрядовою встановлюється ще на рівні індоєвропейської прамови (Гамкрелідзе, Иванов 1984: 805). Невід'ємною складовою різних обрядів були словесні та ритуальні дії, а також відповідні реакції на них – слухове, зорове сприйняття. Сучасні вчені визнають, що «мова символічних дій як в історії окремої людини, так і в історії людства передуює словесній мові і служить базою для засвоєння останньої» (Иванов 1985: 351), а, отже, і «у найдавніших ритуалах жест та рух тіла філогенетично передували слову» (Мечковская 1998: 52). Строга регламентованість ритуальних дій, семіотична навантаженість кожного їхнього елемента, значення словесних формул, способу їх виголошення і сприйняття були відображені в семантиці лексем, які первісно позначали елементи таких дій, і на цій основі згодом розвинули правові значення.

Особливе місце в ритуалі посідали словесні дії (мовленнєві акти). Серед старослов'янської та давньоруської правової лексики, пов'язаної з семантикою мовлення можна виділити дві групи, які суттєво різняться за характером формування в них правових значень.

До першої з них належать похідні коренів, в яких мовленнєва семантика або мотивується (і цей зв'язок простежується на досліджуваному синхронному зрізі), або є складовою синкретичної семантики, що відсилає до досить складних комплексів уявлень, передусім пов'язаних з ритуальними діями. Це похідні псл. коренів **kaz-*, **kor-*, **rek-*, **vět-*, **rotiti*.

У старослов'янських та давньоруських континуантів псл. кореня **kaz-*, правові значення, на перший погляд, видаються мотивованими семантикою мовлення. Адже у процесі судочинства різні мовленнєві акти є надзвичайно важливою складовою процедури. Однак етимологічні дані дають підстави стверджувати, що семантика мовлення не є первинною у псл. **kaz-*. Вона розвивається на базі більш давнього значення «показувати, робити знак».

Праслов'янське дуративне дієслово «показувати» вважають спорідненим з дінд. *kāšate* «з'являється, блищить, світить», *cáksatē* «бачать, спостерігають; з'являються», ав. *ākasat* «побачив», гр. τέκνωρ "знак, риса" (ЕСУМ 2, 340 – 341). Укладачі Етимологічного словника слов'янських мов пов'язують псл. **kaz-* з прямо не засвідченим в слов'янських мовах коренем **koz-*, який опосередковано відображається в спорідненому **čezŋŋi*. Тому сюди, на їхню думку, може бути віднесене і каузативне **kaziti* «псувати, шкодити», власне – «мітити знаком» – «псувати», яке здебільшого розглядають відокремлено від **kazati*. (ЕССЯ 9, 168 – 170). Зауважимо у зв'язку з цим, що семантичний розвиток проказа «шкода, злодійство, злочинний замір; хитрощі, чаклування; лепра, зараза», про який йшлося вище, міг бути пов'язаний з розвитком похідних *kaz-*. Така можливість підтримується давньоруським **исказа** «збитки, втрата, шкода»: будуть лжеучители, иже введу исказы погибельныя, рекше ереси (Срезн. 1, 1112) та старослов'янським **исказити** «знищити», «оскопити» (СС 264). На особливу увагу тут заслуговують можливі паралелі між проказа та казнь, яке є похідним утворенням з суфіксом *-нь* від дієслова **kazati*, точніше – від основи **kaz-* до тематичного розширення *-a-ti* (ЕССЯ 9, 172 – 173). Для таким чином реконструйованого гнізда **kazati*, **kaziti*, **čeznŋi* вихідними є значення «показувати, робити знак, мітити», «бути відміченим (в тому числі і в негативному сенсі)» (ЕССЯ 9, 168 – 169).

Семантика «указувати, показувати» переважає у старослов'янських та давньоруських похідних кореня **kaz-*. В.С. Єфимова в дослідженні, присвяченому лексиці зі значенням мовлення у старослов'янській мові, спеціально відзначає, що в лексемах з коренем -каз- «значення мовлення спостерігаються на тлі більш давньої семантики «указувати, показувати». Зовсім не зустрічаються в контекстах, пов'язаних з мовленнєвими ситуаціями, утворення з префіксами *по-* та *оу-*: дієслова **показати, показовати, прѣдпоказати, оуказати, іменники показаник, оуказаник, оуказъ**» (Єфимова 1996: 27). Відзначимо, що в сучасних слов'янських мовах реалізувалися різні можливості семантичного розвитку, пор., слц. *kázeň* «проповідь, повчання; дисципліна», у вл. *kaznja* «наказ; дисципліна»; у нл. *kazń* «наказ, розпорядження», рос. *казнь* «покарання». Значення «покарання» мають не лише слова, об'єднанні навколо кореня казн-. Показовий приклад вживання дієслова казати у значенні «карати» засвідчено в апостольському тексті нещодавно знайденої частини Синайського євхологія, де воно відповідає грецькому *καταδείξειν*: **которы оубо естъ снъ • его же не кажетъ оць** (Єфимова 1996: 29). Водночас старослов'янські **наказати (сѧ), наказаник, давньоруські наказовати, наказывати, наказатель** «наставник, учитель», пов'язуються тільки з семантикою «повчання, виховання» (СС 348), значення «карати» відзначається тільки у наказати, до того ж відносно пізно (Срезн. 2, 290 – 291).

Щодо конкретних шляхів семантичного розвитку висловлювалися різні думки. Ф.Славський вважає, що розвиток значення міг відбуватися таким чином: від «показувати, повчати жестом або словами» > «наказ, розпорядження» > «докір, осуд» > «словесне покарання» > «тілесне покарання»(SP 2, 113 –114).

Уявити, в якій сфері і як міг відбуватися відзначений семантичний розвиток, дають змогу типологічно зіставні явища в інших індоєвропейських мовах. Як аналогія до розвитку семантики псл. **kazati* в Етимологічному словнику української мови наводиться паралель гр. δείκνυμι «показую» – лат. *dīco* «говорю» (ЕСУМ 2, 341). У грецькій мові від кореня **deik-* утворено і δίκη «право, справедливість, законність» (пор., ім'я богині правосуддя Діке). Е. Бенвеніст, досліджуючи гр. δίκη, відзначає семантичну невідповідність гр. δείκνυμι «показую» та лат. *dīco* «говорю» і прагне встановити значення, яке б показало, що *dikē* могло вживатися в сенсі «справедливість, правосуддя» (Бенвеніст 1995: 303). Він вважає, що перехід від «указувати» до «говорити» відбувався в рамках певних правових ритуалів. Відповідаючи на питання в який спосіб указували, хто мав право указувати та на що указували, Е. Бенвеніст з'ясовує, що «указували» словом, що підтверджується вживанням

diś- в індо-іранській замість «навчати» (пор., **kaz-* – «виховувати»); латинський композит *index* «суддя» свідчить про факт авторитарного указання – указувати могла людина, наділена владою (владар, який часто виконував функції жерця або судді); указували на те, що має бути, на щось визначене (наприклад, рішенням суду). Таким чином реконструюється значення «указання через незаперечне слово на те, що має бути», тобто правовий імператив. На базі позначення правової формули сформувалося гр. δίκη «право» (Бенвенист 1995: 304 – 304).

Аналогії до семантичного розвитку похідних **kaz-*, **kazn-* можуть бути простежені в утворень від псл. **koriti*: стсл. корити «ганьбити, ображати» (СС 291); **оукарѣти** «ганьбити, порочити, паплюжити» (СС 732), **оукорѣ** «образа, ганьба, приниження» (СС 733), **оукоризна** «образа, ганьба», **оукорѣние** «тс.», **оукоризнь** «образливий, ганебний» (СС 732), **оукорѣ** «ганебний, мерзенний; безчесний», **оукорѣти** «образити, зганьбити, принизити», «відвернутися з презирством, відразою, зневажити» (СС 732) **покорѣти** «підкорити». Псл. **koriti* «корити; ганити; сварити; принижувати; карати, мучити», яке вважають похідним від **korь* «образа», споріднене з лтс. *karināt* «дражнити, дратувати, збуджувати», лит. (*kìrinti*) «тс.», гр. κάρνη «школа; штраф; кара», лат. *carino* (*cāriño*) «глузую, висміюю, ганьблю», дірл. *caire* «докір», дкімр. гал. *cared* «непридатність; недбалість; безпутність», кімр. *carred* «тс.». Воно продовжує іє. **kar-* «ганьбити, ганити; карати», яке пов'язують з **(s)ker-* «різати; гостро, різко ображати», представленим у гр. κέρτομος «той, хто глузує; лукавий, облудний», κέρτομος «глузливий, образливий, уїдлиний», σκερβόλλω «обливаю брудом, ображаю» (ЕСУМ 3, 20). Менш ймовірним вважають пов'язання **koriti* з іє. **kor(īo)* «військо, війна» (Slavski 2 511). Як бачимо, в індоєвропейських відповідниках псл. **koriti* семантика «завдавати шкоди словом, ображати, ганьбити» пов'язується з семантикою «покарання». Значення «карати, мучити» виступають на перший план у продовжень псл. **karati* «карати, мучити; корити; дорікати; сварити», *kara* «лайка, ганьблення, осуд; покарання, приниження», пов'язаного чергуванням голосних з псл. **koriti* (ЕСУМ 2, 381). У старослов'янських та давньоруських текстах зустрічається значно менше, порівняно з кількістю дериватів **kor-*, лексем з такою огласовкою кореня: стсл. **покарѣти сѧ** «підкорятися, слухатися» (СС 468) (пор., синоніми – **повиновати сѧ**, **послоушати**); **оукарѣти** «ганьбити, лаяти» (СС 732); др. **карати** «карати» (Срезн. 1, 1196), **покарѣтисѧ** «підкорятися» (Срезн. 2, 1102). У сучасних слов'янських мовах продовження **karati* зберігають пейоративну семантику, здебільшого вживаючись у значенні «покарання», хоча не

втрачено і семантику мовленнєву, пор. укр., рос., бр. *кара* «покарання», п. *kara* «тс.», ч. *kára* «докір; покарання, слц. *kára* «покарання, нл. *karaś* «бити батогом; карати, болг. *карам се* «голосно, сердито кажу; лаю, кричу, м. *кара* «лає, схв. *кар* «докір, догана; лайка; кара; біда, неприємність; турбота» слн. *kâr* «сварка», *kârati* «докоряти, ганити» (ЕСУМ 2, 381).

Певні аналогії в семантичному розвитку можна відзначити в укр. *картати* (запозичення з польської мови); п. (*kartać*) «намовляти», *karcić* «дорікати, картати» споріднене з болг. *къртя* «відламую», схв. ст. *kr̥titi* «мучити, ламати», слн. *zakrtiti* «строго наказати, доручити», р. *картавий* «гаркавий», стболг. **крѣтъѣннѣ** «кувікання», які зводяться до псл. **k̥rtiti* «говорити, говорити неприємним голосом», спорідненого з дінд. *kīrtayati* «говорить» (ЕСУМ 2, 396).

Синкретизм ритуальної дії та слова, який засвідчує семантичний розвиток похідних **koriti/*karati*, виразно простежується в ритуалі покорі. Це був обряд символічної смерті, який заміняв собою помсту. Він зберігався до XVI ст. у Моравії, сліди покорі знаходять і в інших слов'янських законодавствах. Ритуал полягав у тому, що убивця з п'ятдесятьма родичами і знайомими йшов до могили убитого, босий, без пояса, і падав на могилу. Найближчий родич убитого, який мав право і був зобов'язаний мстити, спрямовував вістря оголеного меча до шиї убивці і тричі запитував убивцю: «Чи так само владний я над твоїм життям, як ти був владний над ...». Убивця тричі відповідав: «Так, ти владний над моїм життям, але прошу ради Бога, оживити мене». Після цього родич убитого говорив «оживляю тебе», і убивця був вибачений (Брокгауз–Ефрон 47, 244 – 245). У правовому за змістом ритуалі ролі чітко розподілені: винний демонструє цілковиту залежність від волі месника, приниженість (навіть у чисто фізичному сенсі). Кожен учасник вимовляє належні словесні формули, і, таким чином, мир і порядок відновлювалися.

Етимологічні дані дають підстави припускати, що ритуальна демонстрація приниження, покорі – схилятися, демонструючи беззахисність, повну залежність від вищого (бога, владаря, переможця), – мотивує семантику псл. *kle̋ti* «клясти, проклинати»; споріднене з псл. *kloniti*, укр. *клонити*, з лат. *inclīno mē* «нахиляюся», гр. κλῖνωαι «схиляюся» (ЕСУМ 2, 470). Виконання ритуалу супроводжувалося виголошенням визначених словесних формул, корінь набуває значення сакрального мовлення, яке реалізується як у значенні «клястися, присягатися», так і у значенні «проклинати, клясти». Обидва значення зафіксовані у старослов'янській та давньоруській мовах: стсл. **клати** «проклинати, клясти», **клати сѧ** «клястися», **клатѣа** «клятѣа», «прокльони» (СС 286); др. **клатѣа**, крім відзначених значень,

має і значення «заповіт» (СДЯ 4, 227), **клати** «проклинати; засуджувати, лаяти», «клястися, давати клятву», «заклинати, приймати клятву» (СДЯ 4, 228 – 229). Автори Етимологічного словника слов'янських мов, слідом за О. Брюкнером, вважають, що схиляння могло мати і інше значення в ритуалі – схиляння і дотик до землі як запорука дотримання клятви. На їхню думку, це знаходить вияв і в семантиці псл. **prisęga*, девербатива від **prisęgti* «присягати», буквально «доторкнутися до предмета, яким присягали» (ЭССЯ 10, 38; ЕСУМ 4, 579).

Відзначимо, що у старослов'янській та давньоруській мовах дієслова **присагнѣти**, **присащити** мають значення «доторкнутися»: «коже не съмѣти никомуже начѣти красти или вѣшнѣ без вѣды присагнѣти (СС 512), Часто це може бути символічний (семіотично значимий) дотик, як у випадку: **присази образѣ аште вѣроукиши и досажеши** (СС 512). Відповідно і віддієслівний іменник **присаженник** фіксується із значенням «дотик» (СС 512). Значення, пов'язані з ритуалом, має дієслово **присазати** «присягати, клястися» та іменник **присага** «присяга, клятва» (СС 512).

У старослов'янських та давньоруських текстах похідні коренів **клат-** та **присаг-** часто синонімізуються в одному контексті з утвореннями від кореня **рот-**. Наприклад, **ротити сѧ з клати сѧ: тѣгда начѣтъ ротити сѧ и клати сѧ • ѣко не знаѣ чловѣка** (СС 585). Похідні цього кореня досить широко представлені у старослов'янській та давньоруській мовах: стсл. **ротити сѧ** «клястися, давати клятву (вимовляючи належні слова)» (СС 585), др. **рота** «клятва, присяга», **ротитисѧ** «клястися, присягатися», **ротѣникѣ** «той, хто клянеться, присягається», **ротѣница** «місце, де клянуться, присягаються» (Срезн. 3, 176–179).

Говорити про можливі відмінності між діями присяги, клятви, з одного боку, і роти, з іншого, дають підстави різні мотиваційні основи лексем, що належать до ряду **клатва, присага, рота**. Якщо в перших двох значення говоріння мотивується семантикою спеціальних ритуальних дій і відповідних поз, то для похідних **rota* на першому плані, передусім, семантика говоріння, виголошення визначених та належних у певній ситуації слів (текстів). Слов'янська форма споріднена з дінд. *vratām* «правило, заповідь, закон, обітниця», ав. *urvāta-* «закон, віровчення», гр. ρήτρα «договір», гр. ρητός «умовлений, рѣца «слово», лат. *verbum* «слово», лит. *vardas* «ім'я», гот. *waurd* «слово» (Фасмер 3, 507). Можна думати, що таке урочисте виголошення належних слів відбувалося передусім у рамках правових процедур. Клятва, присяга є неодмінною складовою судового процесу і сьогодні. У Сербії тривалий час зберігався суд «поротників» (своєрідний прообраз суду присяжних). Поротники

складали присягу («роту», «пороту»), що будуть судити по совісті. Законник Стефана Душана XIV ст. зобов'язував поротників або виправдати, або звинуватити, мирити сторони їм не дозволялося. Рішення приймалося більшістю голосів. (188, 201).

Семантика «встановлення обмежень словом, упорядкування», яка мотивується різними ритуально-обрядовими діями, відіграє одну з провідних ролей у формуванні лексики права.

Бібліографія:

Бенвенист 1995: Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995.

Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. I, II. Тбилиси, 1984.

Ефимова 1996: Ефимова В.С. Лексика со значением речи в старославянском языке. 1. Слова с корнями *-вѣт-*, *-вѣсѣд-*, *-каз-* – В: Славяноведение, № 1, 1996.

Иванов 1985: Иванов В.В. Примечания – В: Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1985.

Мечковская 1998: Мечковская Н.Б. Язык и религия. М., 1998.

Скорочення:

Брокгауз и Ефрон – Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Т. 1 – 41 и доп. Спб., 1890 – 1907.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О.С.Мельничук. – К., 1982–2012. Т. 1–6.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв): В 10-ти т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов. М., 1988–2000. Т. 1–6.

Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1893–1912. Т. 1–3.

СС – Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). М.: Русский язык, 1999.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986–1987. Т. 1–4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков / Под общ. ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974–2014. Вып. 1–39.

SIS – Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1968 – 1997. Т. 1–4.

SP – Słownik prasłowiański /Pod red. F.Sławskiego. Wrocław etc.: PAN, 1974–2001. Т. 1–8.

Інформація про автора:

Олена Чмир, доцент – Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, бульвар Т. Шевченка, Київ

E-mail: chmyr@ukr.net